

BALTIŠKŪJŲ **tj*, **dj* REFLEKSAI 1759 m. „ŽYVATE“*Jurgio Lebedžio atminimui*

Mūsų istorinėje dialektologijoje iki šiol tebeegzistuoja galutinai neišspręsta problema: ar vad. pajūrio žemaičių *t'*, *d'* prieš galūnių užpakalinius balsius (\perp) *gaid' ũ* [*n/m*] „gaidžių“, *svèt' ũ* [*n/m*] „svečių“ tipo formose yra morfologinio paradigmu išlyginimo rezultatas¹, ar jie yra atsiradę dėl fonetinės senovinių **tj*, **dj* raidos². Taigi turime du vienas kitam prieštaraujančius objektyviai neverifikuotus teiginius, kuriuos galima glaustai suformuluoti taip (*u* – bet kuris užpakalinis balsis, išskyrus *a[n]* ir, gal būt, *ā*; $>$ – fonetinė raida \geq – morfologinė raida):

$$*tju, *dju > č'u, dž'u \geq t'u, d'u \quad (1)$$

$$*tju, *dju > t'u, d'u \quad (2)$$

Daugelis tyrinėtojų priima pirmąją hipotezę – antroji šiuo metu faktiškai nebeturi šalininkų³. Ir vis dėlto vargu ar galima teigti, kad viskas čia taip jau aišku. Mano supratimu, vien dabartinių tarmių duomenys iš principo leidžia ir vienokią, ir kitokią interpretaciją. Vienintelis visiškai patikimas faktas, kurio pačiose vakarinėse

¹ K. Būga, RR III 93 t.; Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, Vilnius, 1966, 142 tt.; J. Aleksandravičius, Kretingos tarmė (disertacija), Vilnius, 107–110. Ne visai aiškia pozicija buvo užėmęs Salys (straipsnyje „Kelios pastabos tarmių istorijai“, – APh IV (1933) 24–25), kuris, neneigdamas analogijos vaidmens, mėgino apeliuoti kažkokią garsinę tendenciją, priešingą afrikatoms (25). Tokiōs pažiūros prieštarumas visai akivaizdus. Jeigu afrikatos toje tarmėje vis dėlto buvo atsiradusios, jeigu jos vėliau nyko būtent dėl analogijos, tai kurgi pagrindas įžiūrėti tarmėje joms priešingą tendenciją? Juk tokia tendencija veikiau turėjo neleisti afrikatoms iš viso atsirasti, o ne naikinti jas po to, kai tarmės sistema su jomis jau buvo „apsipratusi“.

² V. Grinaveckis, Žemaičių tarmių žodžio galo dėsnių susiformavimas, – Kalbotyra IX (1963) 74–90; В. З. Гринавецкис, Родственные связи литовско-жемайтских и соседних латышских говоров на основе фонетического материала, – Вопросы теории и истории языка, Ленинград, 1963, 67–70. Be to, savo pagrindinius teiginius šiuo klausimu Grinaveckis yra trumpai išdėstęs: Vilniaus Valst. pedagoginio in-to mokslo darbai, XI (1960) 33–39 ir ABSI II 197 tt. Šiai pažiūrai iš esmės pritariama knygoje Chr. S. Stang, Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen, Oslo–Bergen–Tromsø, 1966, 104. Kritines pastabas jos adresu žr. Z. Zinkevičius, min. veik. 142 tt. ir str. „Kada gi žemaičių tarmė atsiskyrė nuo aukštaičių“, – (Kalbotyra XXII(1) (1971) 84, 18 išn.).

³ Net pats Grinaveckis savo disertacijoje „Žemaičių fonetikos istorija“ (Vilnius, 1970) yra grįžęs iš esmės prie tradicinio požiūrio (t. y. pirmosios hipotezės), nors, kaip ir anksčiau, tebeakcentuoja didelį fonetikos vaidmenį.

pajūrio šnektose⁴ fonetiškai paaiškinti neįmanoma, yra, rodos, tik prieveiksmis *dabārč'ōu* „dabar⁵, bet ir jis gali būti traktuojamas kaip skolinys iš kitų tarmių. Kiti pavyzdžiai su *-č'u*, *-dž'u* tipo junginiais priklauso ekspresyvinei leksikai (pvz.: *knėp-č'os*, *šūdž'os* ir kt.), kuri lengviausiai plinta iš kaimyninių tarmių kaip tik tada, kai turi kokių nors „egzotiškų“ garsų, tad jie, sprendžiant kalbamąją problemą, beveik jokios įrodomosios galios neturi. Nieko pagaliau neįrodo ir tas, kad, einant iš pajūriškių vakarinės dalies į rytinę, afrikatų tolydžio daugėja, nes tiek morfologiškai, tiek fonetiškai *-t'u*, *-d'u*⁶ turėjo atsirasti tik kuriame viename pajūrio žemaičių „taške“⁷ (veikiausiai kur nors vakarinėje tarmės dalyje) ir vėliau paplisti didesnėje teritorijoje gatavų žodžių skolinimo (arba vadinamosios iradiacijos) keliu. Šiuo atveju, be abejo, svarbu tiktai afrikatų kilmės tame neapibrėžtame „taške“ klausimas.

Taigi susidaro įspūdis, kad pajūrio žemaičių *-t'u*, *-d'u* kilmės klausimas, nepaisant tariamo nuomonių vieningumo ir „morfologinės“ hipotezės triumfo, iš tikrųjų yra patekęs į aklavietę, iš kurios išeiti vien dabartinių tarmių duomenys neleidžia. Tokią padėtį būtų galima kęsti nebent tada, jei nebūtų nė vieno senosios raštijos paminklo, rašyto pajūrio žemaičių tarmės pagrindu. O iš tikrųjų toks paminklas egzistuoja ir nuo Būgos laikų kalbininkams yra gerai žinomas. Tai 1759 m. Vilniuje išspausdintas ir vėliau daug dar sykių leistas „Žyvatas pono ir dievo mūsų Jėzuso Christuso“⁸.

⁴ Vakariniais čia sąlygiškai vadinami pajūrio žemaičiai, neturį *č* tariamosios nuosakos pirmajame asmenyje (pvz., *šauktūo* „šaukčiau“). Jie yra į vakarus nuo (labai apytikrės!) linijos Gargždai – Kuliai – Šateikiai – Salantai – Mosėdis – Skuodas).

⁵ Prieveiksmį *dabārč'ōu* esu užfiksavęs ne tik rytinėse pajūriškių šnektose, bet ir vakarinėse (Darbėnuose, Grūšlaukyje, Kalnalyje, Kretingoje [tiksliau – prie Jokūbavo, Kartenos, Kurmaičių] ir kt.). Būga, grįsdamas savo hipotezę, ypač rėmėsi prieveiksmiais *tī.č'ūom(i)s* „tyčia“ ir *pakārč'ōu* „pakarčiui“ (žr. min. veik., 94), bet, kaip teisingai yra pastebėjęs Grinaveckis (žr., pvz., Kalbotyra IX (1963) 80), vakariniai pajūriškiai dabar tesako *tī't'ūoms*, *pakārt'ōu* (tokį tarimą esu užfiksavęs Grūšlaukyje, prie Kretingos ir Kartenoje).

⁶ Čia ir toliau *-t'u*, *-d'u* simbolizuoja visus *t'*, *d'* junginius su galūniniais užpakaliniais balsiais (išskyrus *a* ir *ā*).

⁷ Ar mes tą „tašką“ įsivaizduosime kaip atskirą tam tikroje konkrečioje vietoje egzistavusį idiolektą, ar kaip nedidelį arealą, šiuo atveju, žinoma, neturi reikšmės.

⁸ ZIWATAS PONA YR DIEWA MUSU JEZUSA CHRISTUSA TAY IRA KIELAS YSZGANIMA... Par S. BONAWENTURA ... APRASITAS. *Metufy Pona 1753. y Druka Paduotas. Su Pazwaleny Wirešniuiu. O dabar wiel ſu pazwaleny wireſniuiu Ziamaytyſzka yſztlumocitas yr Drukawotas WILNIAW Drukarnie J. K. M. yr RP. Kollegio Kunigu Pioriu. Kafztu yr ſtoronę MATIEJAWS JUSUPA DOWBORA, Metufy Pona 1759, 336 (+8) p.* Smulčiau apie šį leidinį žr. Lietuvos TSR bibliografija, I, 1547–1861, Vilnius, 1969, 54–55. Suprasliškis (1787 m.) „Žyvatas“, kuriuo remdavosi Būga, skiriasi nuo vilniškio tik gausesnėmis korektūros klaidomis: abu tekstai sutampa eilutė į eilutę.

„Žyvato“ autorius nėra nustatytas⁹, nėra ir specialių darbų, skirtų jo lokalizacijai, tačiau kalbininkai jau seniai neabejoja, kad jis rašytas pajūrio žemaičių tarmės pagrindu¹⁰. Detali teksto analizė tokią pažiūrą ne tik visiškai patvirtina, bet netgi leidžia gana drąsiai teigti, kad „Žyvato“ vertėjas buvo kilęs iš pačios vakarinės pajūrio žemaičių dalies – kalbėjo maždaug Aleksandravičiaus aprašytąja Kretingos tarme¹¹.

Tokią hipotezę paremia šie faktai.

1. Vietoj bendrinės kalbos *ie, uo* sistemingai (ypač įvardžių galūnėse) rašoma *yi, uw* (arba *qw*): *anyi* „anie, jie“ 20,18¹² (kartu su kitais grafiniais variantais) pavartota 90 kartų, *tyi* 28,5–17 kartų, o *anie* VI, 10–tik 11 kartų; *anqw* „anuo“ 32,13–43 kartus, *anuw* „t. p.“ 14–19 – 12 kartų, *tuw* „tuo“ 16,8–56 kartus, *tqw* „t. p.“ 67,26–5 kartus, o *anu* 309,27 – tik 1 kartą. Kitur vaizdas nėra toks idealus, nes šaknyse vietoj laukiamo *uw* dažniausiai rašoma *u* (pvz., taip rašomos visos veiksmožodžio duoti formos: bendr. *duty* 25,24 (27 ×), es. l. 1 a. *dudu* 13,11 (6 ×), es. l. 2 a. *dudi* 2,9; 212,11 ir kt.), nors pasitaiko ir *uw* (pvz., vns. kilm. *duwbies* „duobės“ 223,13). Neretas ir *ie* vietoj laukiamo *yi*, ypač sakraliniuose žodžiuose: *Diewas* VII, 15 (ir įvairios jo formos) knygoje pavartotas 728 kartus ir tik vieną kartą rašomas su *yi* (vns. gal. *Dyiwa* 70,2). Tačiau dėl to abejoti, kad „Žyvato“ vertėjas buvo dounininkas, nėra jokio pagrindo: *dievą* ir dabartiniai žemaičiai taria su *ie*¹³.

2. „Žyvato“ tarmėje nėra balsių asimiliacijos, plg.: vns. vard. *dydis* 7,19 (19 ×), vns. kilm. *dyde* (*dydie*) 5,26 (36 ×), vns. naud. *dydem* III, 13; 330,4, vns. gal. *dydi* 15,3 (17 ×), vns. įn. *dydziu* (*dydziu*) VIII, 9 (59 ×) // *dydiu* 4,2 (5 ×), vns. vt. *dydemy* 83,25–26 (7 ×), dgs. vard. ir šauksm. *dydy* 42,1 (3 ×), dgs. kilm. *dydziu* (*dydziu*) VI, 29 (12 ×), dgs. gal. *dydzius* (*dydzius*) 51,9 (6 ×) // *dydius* 9,27 (1 ×), dgs. vt. *dydziufy* (*dydziufy*) (4 ×) ir t. t. Iš balsių asimiliacijos ploto (į rytus nuo Skuodo – Mosėdžio – Plungės – Žarėnų linijos) kilęs vertėjas būtų rašęs (bent retkarčiais) **didis, dyde, dydem, *didi* ir t. t., nes „Žyvate: *y*=[*e*], *i*=[*i*].

3. Moteriškosios giminės *ā* kamieno vardažodžių vienaskaitos įnagininkas visada turi galūnę *-u=-o*, pvz.: vns. įn. *anu* „ana, ja“ 3,6 (29 ×), *tu* „ta“ 7,10 (10 ×), *Dyiwyszku* 79,9 ir 260,16, *geru* „gera“ 97,15 (1 ×). Taigi „Žyvato“ autorius nebuvo kilęs iš „dounininkų“ pietinės dalies, kur sakoma *sò-àná, sò-tà* ir t. t.

⁹ Lebedžio liudijimu (1969 m. rudenį), nesą jokių vilčių rasti dokumentų, leidžiančių nustatyti tą autorių (bent jo gimimo vietą).

¹⁰ Plg., pavyzdžiui, K. Būga, RR III 91; Z. Zinkevičius, min. veik., 143.

¹¹ J. Aleksandravičius, Kretingos tarmė (Disertacija), Vilnius, 1967 (rankraštis) ir straipsnius, paskelbtus: LKKI (1957); Vilniaus Valst. pedagoginio in-to mokslo darbai, VIII (1959); Kalbotyra IX (1963); X (1964). Daugeliu čia nagrinėjamų klausimų konsultavausi ir su pačiu Aleksandravičiumi.

¹² Čia ir toliau nurodau tik tą vietą, kur pateiktoji forma fiksuojama pirmą kartą (neskaitant pavyzdžių, pasitaikiusių tik porą kartų). Retus rašybinius dažnų žodžių variantus pateikiu tik tada, kai jie gali turėti reikšmės fonetinei jų interpretacijai. Nurodydamas atsitiktinai iš kurios nors vietos paimtus pavyzdžius, prieš skaitmenis dedu žvaigždutę, pvz., dgs. naud. *anims* *49,15 („išsamiai“ žymėčiau *anims* VII, 15 [159 ×]). Tokios nuorodos, žinoma, nėra tobulos, bet tiksli metrikacija užimtų labai daug vietos.

¹³ *ei* yra išlikęs tik sustabarėjusiuose pasakymuose *põndēivõs* „ponas dievas“, *sùdēivõ* (*sòdēivõ*) „sudieus“.

4. Vietoj kirčiuoto ir negalūninio *ą* rašomas tik *q* (= [ɔŋ] arba [q']), pvz.: vyr. gim. vns. gal. *anaq* V, 7 (24 ×)¹⁴, mot. gim. vns. gal. *anaq* V, 17 (75 ×). Todėl „Žyvato“ vertėjas negali būti kilęs iš paties kretingiškių šiaurės vakarų kampo, kur vartojamas *ou* ~ lk. *q* (jis būtų rašomas *uw* ar *qw*).

5. Galūnėse skiriami trejopai trumpieji priešakiniai balsiai: plg. vns. vard. *dydefne* „didesnė“ 17,20 ir 36,18 : vns. gal. *dydefny* „didesnė“ 218,4 (7 ×) : *dydefni* „didesnį“ 45,13 (3 ×) ar *dawgibe* „daugybė“ 57,2 (4x) : *dawgiby* „daugybę“ 53,22 (4x). Šiuo metu tokią trinarę opoziciją randame tik Kretingos tarmėje, kur¹⁵ skiriama: *dedēsne* „didesnė“ : *dedēsne* „didesnė“ : *dedēsni* „didesnį“ ir kt. Kiti šiaurės žemaičiai teskiria tik *ę* ir *i* tipo balsius (vns. vard. *dedēsne* = vns. gal. *dedēsne* ir kt.).

6. Veiksmažodžio *duoti* būstasis kartinis laikas ir iš jo padarytos formos visada rašomos su *-av-*, pvz.: *dawiaw* 147,8 (4 ×), *dawey* 291,26 (3 ×), *dawe* „davei“ 142,1 (1 ×), *dawiet* 315,22 (1 ×), *dawe* VII, 24 (57 ×), *daweys* 33,23 (1 ×), *dawies* 32,24 (3 ×), *dawys* „daveš“ 33,25 (4 ×), *dawy* „dave“ 133,24 (1 ×), *dawufi* 134,15 ir 134,17 (2 ×), *adawiau* „atidaviau“ 6,13 (1 ×), *adawe* 17,10 (9 ×), *adawy* „atidave“ 28,16 (3 ×), *adawufi* 135,28 (1 ×), *yfzdawiaw*, VII, 26 ir 189,10 (2 ×), *yfzdawiema* 187,17 (1 ×), *yfzdawe* 169,18 (9 ×), *yfzdawys* „išdaveš“ 189,14–15 ir 213,28, *yfzdawy* „išdave“ 190,20. Tas formas taria su *-av-* tik vakariniai pajūrio žemaičiai – visi kiti dounininkai (ir rytiniai pajūriškiai apie Alsėdžius, Plungę, Sedą, Skuodą, Varduvą)¹⁶ turi *devė*, *at(i)devė*, *išdevė*.

7. Asočio pavadinimas „Žyvate“ turi ne protetinį *u-* (*uzbonas*), būdingą beveik visoms tarmėms, bet *i-*: rašoma *yzbona* „uzboną“ 77,16 ir 138,11. Tokią formą galėjo pavartoti, rodos, tik žmogus, gyvenęs arti Mažosios Lietuvos (šiuo atveju – Klaipėdos krašto), nes ją yra užfiksavę tik iš ten kilę autoriai (Kuršaitis, Neselmanas, Kalvaitis ir kt.¹⁷).

8. Daiktavardžio *naktis* daugiskaitos kilmininkas turi minkštą *t'*: *naktiu* 55,1 (1 ×). Tą ypatybę iš visų šiaurės žemaičių (išskyrus pačius rytinius) šiuo metu turi tik Kretingos tarmė¹⁸.

9. Įvardžių *aš*, *tu* vns. įnagininkas neretai sutampa su galininku: dažnokai rašoma *fu muni* 201,27, *fu tawi* 101,9. Tai bene charakteringiausia morfologinė vakarinių pajūriškių (ypač Kretingos tarmės) ypatybė¹⁹.

10. Trečiasis esamojo ir būsimajo laiko asmuo turi Kretingos tarmei labai būdingą postpoziciją *-ai* (*-ei*), pvz.: *gieday* „gieda“ 33,16, *pulay* „puola“ 36,1, *guley* „guli“ 36,1, *werkfey* „verks“ 243,22 ir kt.²⁰.

11. Aukštesnysisrieveiksmių laipsnis dažniausiai vartojamas su priesaga *-esniai*, pvz.: *awkfz-tefney* 214,22 (6 ×), *dawgiefne* 18,10–11 (47 ×), *dydefney* 16,5 (34 ×), *greytefney(-e)* 4,13 (11 ×). Prie-

¹⁴ Vieną kartą parašyta *ana* 64,15.

¹⁵ Atrodo, tik vyresnieji tarmės atstovai.

¹⁶ Apytikrę *davė* ir *devė* geografiją žr. Chr. S. Stang, Die Sprache des litauischen Kathenismus von Mažvydas, Oslo, 1939, 167 t.

¹⁷ LKŽ IV 280.

¹⁸ J. Aleksandravičius, Kretingos tarmės daiktavardžio kaitybos ypatybės ir galūnių raida, – Kalbotyra IX (1963) 112. Lietuvių kalbos atlaso kartotekoje *nàkt'ũ* (*nàkt'ũm*) tipo formų užfiksuota tik Kretingos (152) ir Budrių (153) punktuose – visur kitur rašoma *nàktũ(n/m)*.

¹⁹ J. Aleksandravičius, Kretingos tarmės įvardis, – Kalbotyra X (1964) 122. Pats rytinis taškas, kur tokių formų radau chrestomatijoje „Lietuvių kalbos tarmės“ (Vilnius, 1970), yra Serapinai (62 punktas [netoli Salantų]).

²⁰ J. Aleksandravičius, Kretingos tarmės veiksmažodis, – Vilniaus Valst. pedagoginio in-to mokslo darbai, VIII (1959) 110, 115. Min. chrestomatijoje tokių formų radau tik Darbėnų (91), Kalgraužių (90) ir Žibininkų (122) punktuose. Visi jie priklauso Kretingos tarmei. – Pažymėtina, kad žmonės, kilę nuo Plungės, Skuodo, Šateikių, Varduvos, tą postpoziciją laiko būdingiausia ir „keisčiausia“ darbėniškių, karteniškių ir palangiškių tarmės ypatybė.

veiksmiai su „bendražemaitiška“ priesaga *-iaus* yra daug retesni, pvz.: *awkséaws* 81,27 (1×), *dawgiaws* 1,10–11 (9×), *greyéiaws* (*greyciaws*) 29,2 ir 165,5–6 (2×).

12. Vartojami žodžiai *miklas*²¹ „kietas“ ir *šešnakas* „česnakas“²² (pvz.: *myklas širdis, mukomis Diawa nu werkfma bus fumink fztintas yr fu trupintas* 257,6, *židay kaypo žmones nečísty, yr dydey fmyrdi iede tadu šiefznakus, yr kytas fmyrdynėies žoles* 183,15), žinomi tik iš vakarinių pajūrio žemaičių (daugiausia Salantų ir Kretingos apylinkių).

14. Vieną kartą yra pavartotas žodis *paikybě* (vns. gal. *paykiby* 143,7), žinomas beveik tik iš Klaipėdos krašto ir Mažosios Lietuvos tarmių²³. Jis, panašiai kaip ir *izbonas*, rodo, kad „Žyvato“ tarmės reikia ieškoti prie pat Klaipėdos krašto.

Visos tos ypatybės drauge šiuo metu aptinkamos tik gana mažame plote – pietinėje ir pietrytinėje Kretingos tarmės dalyje. Kiek į rytus nuo Kretingos orientuotų įvardžių bei būdvardžių dgs. naud. galūnė *-ims*, pvz.: *aklims* *215,20, *kurims* *156,15, *tims* *189,13, *wyfims* *235,19 (iš 160 įvardžio *anims* VII, 15 formų tik viena rašoma *anymis* 184,4), nes prie pat Kretingos dabar paprastai sakoma *aklėms, tėms, anėms*²⁴. Bet tam aiškiai prieštarauja oksitoninis daugiskaitos kilmininkas, kuris rytinėse Kretingos tarmės šnektose (apie Budrius ir Kartena) turi galūnę *-un* arba *-um*, o Žyvate rašomos be *-n* ar *-m*: su *-un* pasitaikė tik įvardžio *tas* dgs. kilm. *tun* 200,23 (4×), bet ir jis dažniausiai (82% visų atvejų) rašomas *tu* 37,6 (18×). Matyt, arba *-ims* ~ *-ems*,²⁵ arba *-ũ* ~ *-ün/m* izoglosos XVIII a. buvo kiek kitokios, negu dabar²⁵. Nėra jokios garantijos, kad ir kitų čia išnagrinėtų reiškinių izoglosos tebėra visai nepakitusios. Tokių aiškių fonetinių archaizmų, kaip 4 ir 5 ypatybės, arealai, be abejo, gali būti net smarkiai susiaurėję, bet vargu ar taip manytina apie neginčytinus morfologinius naujadarus (9, 10, 11 ir 12 ypatybė): per porą šimtmečių jie galėjo nebent tik labiau paplisti.

Yra ir daugiau faktų, rodančių, kad „Žyvata“ vertė pajūrio žemaitis. Iš jų labiausiai į akis krinta dviskaitos naud. (*dum*) *Mokitynium* 266,10, in. (*dum*) *daiktum* 209,7 (1×), (*dwym*) *galwym* 311,19 (1×), (*dwym*) *kartym* 206,16 (1×), skaitvardis *wync*,¹ 109,11 = kretingiškių *vėns*, veiksmazodžio *eiti* esamasis laikas su *-t-*, pvz.: *eytu* „einu“ 106,10 (8×), *eyti* „eini“ 113,2 (5x), *eytama* „einame“ 172,15 (1×), *eyt* „eina“ 107,9 (3×), būsimąjo laiko vienaskaitos pirmasis asmuo su minkštu *-s’-*, pvz.: *bufiu* 13,27 (12x), *dufiu* „duosiu“ 76,20 (8x), *eyfiu* (*-s-*) 44,14 (10×), *gierfiu* „gersiu“ 148,18 ir 160,7 (2x), įvardžiutinių žodžių vyriškosios giminės daugiskaitos vardininkas su *-ieji* (= *-ėji* arba *-ėje*), pvz.: *Gieryi* „gerieji“ 307,12 (1×), *giwyiy* „gyvieji“ 321,24 (1×) ir daiktavardis *kūlis* „akmuo“ (*kuleys arba akmenymis užmufzty noriejote* 135,2). Įrodyti jie beveik nieko naujo neįro-

²¹ LKŽ VIII 11. (Be kitų vietų, žodyne nurodomas ir Mosėdis, bet iš jo kilusi dialektologė B. Rokaitė-Vanagienė *miklo* nėra girdėjusi).

²² V. Urbutis, Kelios baltų kalbų *svogūno* ir *česnako* pavadinimų aiškinimo smulkmenos, – Kalbotyra II (1960) 209–212 (ypač 210 t.). Kad *šešnakas* vartojamas ir prie Kretingos, sužino jau iš Aleksandravičiaus ir studentės Vasiliauskaitės (kilusios nuo Kurmaičių).

²³ LKŽ IX tomo rankraštyje *paikas* ir iš jo padaryti žodžiai pateikiami beveik tik iš Mažosios Lietuvos (iš dalies – ir vadinamosios Užnemunės) tarmių. Yra žodyne pavyzdžių ir iš Daukanto bei šiuolaikinių rašytojų (pvz., Avyžiaus) kūrinių, kur jie pateko veikiausiai ne iš autorių tarmės, o iš kitų raštų.

²⁴ J. Aleksandravičius, Kretingos tarmės įvardis..., 122

²⁵ Veikiausiai senesnę *-ims* čia yra išstūmus *-ems* („Žyvate“ ją turi iš esmės tik dalyviai). Antroji prielaida sunkiau įsivaizduojama, nes *-u* yra neabejotinas naujadaras, o *un/m* – archaizmas.

do, nes turi izoglosas, išeinančias toli už vakarinių pajūriškių ribos²⁶, bet vis dėlto visi jie randami tik pačiuose pajūrio žemaičių ploto vakaruose.

Keletas Kretingos tarmės būdingų ypatybių „Žyvate“ neatsispindi: priešdėlis *ne-* visur rašomas su *e*, o ne *a*, nepavartota nė vieno sakinio, kur prielinksnis *ant* eitų su galininku ar naudininku, visai nėra *dirbusys* „dirbė“, *regėjusys* „regėję“ tipo dalyvių ir pagaliau *jo* kamieno vardažodžių kilmininkas turi galūnę *-e*, o ne *-i*, plg. *awynele* 200,8, *gaylese* 200,21 ir Kretingos tarmės *avėnėli, gāilesi*²⁷. Pagrindinės išvados tos ypatybės, rodos, negriauna, nes, pirma, jos galėjo susiformuoti ar atkelti iš kitų šnektų jau po 1759 metų ir, antra, labai specifinių tarmybių galėjo vengti pats vertėjas.

Kaip matom, svarių faktų, kurie tikrai neleistų „Žyvato“ vertėjo laikyti XVIII a. vakarinių pajūrio žemaičių (gal būt, Kretingos) tarmės atstovu, nėra. Dar daugiau – atmetus tą tezę, daugelio „Žyvato“ kalbos bruožų negalėtume paaiškinti, nesigriebdami naujų dirbtinių prielaidų. Pagaliau tą tezę rimtai paremia ir tas faktas, kad nuo 1602 m. Kretingoje buvo vienuolynas²⁸, į kuri, be abejo, daugiausia žmonių ateidavo iš netolimų apylinkių. Vienas jo vienuolių ir galėjo būti „Žyvato“ vertėju²⁹.

Net be išsamios analizės nesunku pastebėti, kad „Žyvate“ afrikatos *č*, *dž* yra daug dažnesnės, negu dabartinių vakarinių pajūriškių tarmėje³⁰. Štai penkiuose atsitiktinai³¹ parinktuose puslapiuose (p. 5,80, 105, 156 ir 316) randame tokius žodžius su *č*, *dž* kaitmeniniuose skiemenyse: a) prieš priesagą: vns. vard. *szwęćiawse* 5,11, *Szwęćiawse* 316,6, būt. k. l. 3 a. *waykścioje* 156,22, vns. vard. *szłuśćiuſi* 105, 21–22; b) prieš galūnę: dgs. kilm. *tuk stanćiu* 80,14, būt. k. vns. l a. *yfzgidziaw* „išgydžiau“ 105,13, vns. įn. *dydziu* „didžiu“ 156,7 ir 26, *dabarćiu* „dabar“ 316,20 ir 21, tar. n. vns. l a. *palykćio* „palikčiau“ 316,22. Afrikatų tuose puslapiuose nėra tik prieš priešakinius balsius, kilusius iš *a* arba *ā*, pvz.: *zodey* 5,1, vns. įn. *dydy* „didžia“ 5,4, vns. kilm. *smerte* 105,27 ir dviejuose žodžiuose prieš užpakalinį balsį: dgs. kilm. *zodius* 5,13 ir vns. kilm. *dydiawse* 316,17. Jeigu remiantis tik šiais ri-

²⁶ Seniau tos izoglosos galėjo apimti didesnę plotą. Pavyzdžiui, net seniausi mažeikiškiai *dvēm gālvēm* tipo formų nevartoja, bet senovinėje „Ubagų giesmėje“ ir dabar tebegieda: *sù-dvēm lazdēm žēme rēmò | ir-vuotegā līgē@jmo* // . Dūrinys *gėrnākūlis* „girnų akmuo“, tur būt, rodo, kad ir *kūlis* „akmuo“ seniau buvo paplitęs beveik visose žemaičių šnektose (plg. V. Vitkauskas, Apie kai kurių žemaitiškų žodžių vartojimą, – LKK VIII (1966) 161–163).

²⁷ Fonetiškai vns. kilm. galūnė *-i* nepaaiškinama, plg. vns. kilm. *vieji* „vėjo“ ir būt. l. 3 a. *nuorėje* „norėjo“. Kilmininkas *čia*, be abejo, turi galininko galūnę *-i*, apibendrintą *o* kamieno pavyzdžiu, kur galininkas seniai sutapo su kilmininku dėl fonetinių priežasčių (vns. gal. *vīr-a* = vns. kil. *vīr-a*).

²⁸ Lietuvių enciklopedija, III, Bostonas, 1958, 65–71.

²⁹ Į tai pirmasis mano dėmesį maloniai atkreipė prof. dr. Z. Zinkevičius.

³⁰ Tą kalbininkai yra jau senokai pastebėję (K. Būga, RR III 91; Z. Zinkevičius, min. veik., 143).

³¹ T. y. pagal atsitiktinių skaičių lentelę, kurią galima rasti, pvz., knygoje B. Ю. Урбаха, Биометрические методы, Москва, 1964, 378 t. (V lentelė). – Čia ir kitur visai neatsižvelgiu aiškias svetimybes, kuriose afrikatų tiesiog knibždėte knibžda.

botais duomenimis reikėtų nustatyti „Žyvato“ tarmę, turėtume ją priskirti ne pajūrio, o vidurio žemaičiams³². Tačiau toks sprendimas būtų per daug skubotas. „Žyvatas“ nėra rašytas visai gryna tarme – jame gana gausiai pavartojama įvairių aukštaitiškų elementų: dažnai atstatomi išnykę galūnių trumpieji balsiai, vietoj monoftongizuotų *-ā*, *-ē* beveik ištiesai rašomi *-ay*, *-ey*, pasitaiko ir morfologinių aukštaitiškų. Panašiai galėjo būti aukštaitinamos ir beafrikatės pajūrio žemaičių formos. Savaimė suprantama, kad tokiu atveju net išsami formų su *-č'u*, *-dž'u* ir *-t'u*, *-d'u* statistika rodytų tik didesnę ar mažesnę vertėjo (ir, gal būt, korektorių) nuoseklumą, o ne padėtį, iš tikrųjų buvusią tarmėje. Vadinas, prieš remdamiesi „Žyvatu“, būtinai turime objektyviai įvertinti jo afrikatų vartosenos žemaitiškumo (resp. aukštaitiškumo) laipsnį.

Išsprendžiamas tas uždavinys gana paprastai. Reikia tik išrinkti iš knygos visus pavyzdžius su **tj*, **dj* refleksais ir pažiūrėti, koks yra *č'*, *dž'* dažnumas prieš senovinius *ā(n)* ir *u* tipo balsius. Jeigu aukštaitinimas būtų nuoseklus, abiejose pozicijose dominuotų *č'*, *dž'* ir skirtumas tarp jų dažnumo vienoje ir kitoje pozicijoje būtų statistiškai nereikšmingas. Nežymaus aukštaitinimo atveju prieš *ā(n)* dominuotų „bendražemaitiškieji“³³ *t'*, *d'*, o jų dažnumas prieš *u* tipo balsius atspindėtų maždaug realią tarmėje buvusią padėtį.

Teoriškai galimi tokie *t*, *d* ir *č'*, *dž'* distribucijos atvejai (žr. lentelę Nr. 1³⁴).

Lentelė Nr. 1

Atvejis \ Pozicija	<i>-ā(n)</i>	<i>-u</i>	Tikėtina išvada
I	$č', dž' \gg t', d'$	$č, dž \ll t, d$	nejmanoma
II	$č', dž' \gg t', d'$	$č', dž' \gg t', d'$	nepatikima
III	$č', dž' \ll t', d'$	$č', dž' \gg t', d'$	I hipotezė
IV	$č', dž' \ll t', d'$	$č', dž' \ll t', d'$	II arba I hipotezė

³² Tam sprendimui rimčiau neprieštarautų ir *žodius* bei *dydiawse*, nes *-t'u*, *-d'u* (vietoj reguliarių *-č'u*, *-dž'u*) sporadiškai pasitaiko visame šiaurės žemaičių plote. Pavyzdžiui, mažeikiškiai gana dažnai pasako *plāt'āu*, *vúokīt'u*, *plāt'ò* „plačiu“ ir pan., o vns. įn. *vėrdõnt'ò* tarmių chrestomatijoje fiksuojamas net Dauginių (69) punkte (žr. Lietuvių kalbos tarmės..., 67).

³³ Čia turiu galvoj tokias formas, kaip *svētē* „svečiai“, *svētēms* „svečiams“ (iš dalies ir *svētē* „svečio“, *pātē* „pačia“). Kaip žinoma, dalis pačių pakraštinių žemaičių jas vartoja su afrikatomis, todėl terminą *bendražemaitiškieji* rašau kabutėse.

³⁴ Simbolis \gg skaitytinas „daug dažnesni“, \ll „daug retesni“ (pvz.: $a \gg b$ „a daug dažnesnis, negu b“, $a \ll b$ „a daug retesnis, negu b“).

Pirmasis atvejis, suprantama, neįmanomas, nes tarmių, kurios turėtų *č'a*, *dž'u* ir *t'u*, *d'u* tipo junginius (sakytų, pavyzdžiui, **sveč'ai*, **sveč'áms*, bet **svet'ũ*, *svet'ùs*) negalima nė įsivaizduoti. Antrasis atvejis, kaip matėm, rodytų didelę aukštaičių tarmių įtaką ir reikštų, kad „Žyvatas“ **tj*, **dj* raidos pajūrio žemaičių tarmėje klausimui spręsti netinka. Trečiasis atvejis rodytų, kad afrikatos „Žyvate“ vartojamos maždaug kaip vidurio žemaičių šnektose, ir patvirtintų pirmąją (t. y. morfologinę, žr. p. 173) hipotezę. Ketvirtasis atvejis rodytų, kad gana tikėtina yra antroji (fonetinė, žr. p. 173) hipotezė, nors griežtai neprieštarautų ir pirmajai³⁵.

Išrinkęs visus pavyzdžius su galimais **tj*, **dj* refleksais, gavau tokius rezultatus.

1. Šaknų pradžioje vietoj senovinių **tj*, **dj* visai reguliariai (nėra nė vienos išimties) rašomos grafemos *ć*/*c* ir *dz*. Veiksmazodžio *džiaugtis* (pvz., *dziawgymos* „džiaugiamės“ 28,13) formos pavartotos 5 kartus, daiktavardžio *džiaugsmas* formos ir iš jų padaryti žodžiai (pvz., *dziawkřmas* 221,19) – 9 kartus. 10 kartų pavartotos įvairios veiksmazodžių formos, padarytos iš *džiūti* (pvz., *yřdziuwys* „išdžiūvęs“ 201,23, *padziuwa* „padžiūvo“ 116,25, *prydzuiwys* 223,1, *fudziuwys* „sudžiūvęs“ 219,26); vieną kartą – daiktavardis *čiurkšlis* (ar *čiurkšlys*) „čiurkšlė“ (vns. įn. *čiurkšlu* 203,4). Labai dažni yrarieveksmiai *čion* (28 ×) ir *čionai* (123 ×) (pvz.: *čion* 8,8; *čionay* 8,11). *Čia* (*čie* *155,2) pasitaikė tik vieną kitą kartą. Kitų neskolintų šaknų, prasidedančių afrikatomis, nėra veikiausiai todėl, kad jos netiko aukštajam knygos stiliui.

2. Tik du kartus iš 387 pasitaikė *t* ir *d* prieš priesagas, prasidedančias užpakaliniams balsiams: vns. kilm. *dydiawfe* „didžiausio“ 316,17 ir dalyvis *apleyřtiufi* „apjaisčiausi“ 70,12. Tai sudaro vos 0,5% visų atvejų. Likusieji 385 pavyzdžiai (99,5%) rašomi su *ć*(*c*) ir *dz*(*dž*). Didžiausią grupę čia sudaro būdvardžių (ir vieno kito dalyvio) aukščiausias laipsnis, pvz.: *awkřćiawfis* 183,27, *ćiřćiawfe* „čysčiausia“ 4,19; *karřćiawfe* „karščiausia“ 4,19, *dodziawfis* 73,2, *nekałćiawfis* 193,24, *pykćiawfis* 133,20, *sałdziawfis* 33,21, *řzwęćiawfis* 22,17. Iš viso įvairios šio laipsnio formos pavartotos 314 kartų (įskaitant ir santrumpą *řwęc* „švenčiausią“ 299,16). Daugiausia pasitaikė būdvardžio *řvenćiauisis*, *řvenćiausia* formų – net 269 (įskaitant ir minėtą santrumpą). Kaip sakyta, viena forma – *dydiawfe* 316,17 – rašoma su *d*; vienoje formoje – vns. šksm. *řzwęiawfe* 175,21 nėra jokio priebalsio, o vns. kilm. *řzwęęiawfes*

³⁵ Tarp *t'*, *d'* fonetinės kilmės ir didelio dažnumo „Žyvate“ būtų materialiosios implikacijos ($p \rightarrow q$ arba Cpq) santykis, kurį simboliškai galima išreikšti taip: $F(t') \rightarrow Z(t')$, t. y. jeigu *t'* yra fonetinės kilmės (F), tai jis „Žyvate“ prieš užpakalinius balsius labai dažnas (Z). Kaip žinome, materialioji implikacija būna teisinga visada, kai teisingas jos konsekvantas: teisingos implikacijos antecedentas gali būti ir klaidingas. (Apie materialiosios implikacijos savybes žr., pvz., R. Plečkaitis, Logikos įvadas, Vilnius, 1968, 27–31; Г. К л а у с, Введение в формальную логику, Москва, 1960, 110–117; K. Pasenkiewicz, Logika ogólna, Warszawa, 1968, 95–97. Apie jos taikymą lingvistikoje žr. L. Zawadowski, Lingwistyczna teoria języka, Warszawa, 1966, 79 tt.)

20,24, be abejo, interpretuotinas kaip *szwęćiawſes* arba *szwęciawſes*. Taigi aukščiausio laipsnio formos net 99,7% visų atvejų rašomos su afrikatomis *ć(c)*, *dz(dź)*. Taip pat rašomos ir analogiškos prieveiksmių formos: *awkściaws* 87,27, *greyćiaws* 29,2, *grey-ciaws* 165,5 – 6, *greyćiawſey* 3,28 ir 195,8 (iš viso 5 atvejai), dalyviai, išskyrus minėtą *apłeyściuſi* 70,12: *nufzłuśćiuſi* „nušluosčiusi“ II,1 (1 ×), *Pagimdziuſi* 236, 17–18 (1 ×), *pagimdziuſi* 298,8 (1 ×), *prypyldziuſi* V,29 (1 ×), *fzłuśćiuſi* „šluosčiusi“ 105, 21–22 (1 ×) (iš viso 5 atvejai).

Tik afrikatos terašomos prieš pagrindinių veiksmažodžio formų ir daiktavardžių priesagas, pvz.: *nedydziawos* „nesididžiavo“ 16,4, *yfzmiciećioti* „išmėtyti“ 204,18, *praśćio kay* „prasćio kai“ 60,13, *prywadzio* „privedžioji“ 63,27, *fuwadziotojes* 125, 17–18, *wadzioty* „vedžioti“ 302,18, *waykśćioty* 47,8 (iš viso 61 pavyzdys, neskaitant *bućiuoti* ir iš jo padarytų formų bei žodžių³⁶) – su *t* ar *d* nėra nė vieno pavyzdžio. Tų faktų akivaizdoje dvi anksčiau minėtos išimtys atrodo kaip paprasčiausios korektūros klaidos arba vertėjo apsirikimai. Ypač taip manyti skatina gausiausiai paliudyto žodžio – būdvardžio *śvenćiausis*, -*ia* – formos, tarp kurių pasitaikė pora ryškių korektūros klaidų, bet nėra nė vieno parašymo su *t*. Be to, kadangi knyga buvo spausdinama Vilniuje, forma *apłeyściuſi* galėjo patekti į „Žyvata“ ir iš dzūkų tarmės. Gali jos, žinoma, atspindėti ir okazionalinę paties vertėjo (ir jo šnekotos) vartoseną³⁷.

3. Visada (t. y. visus 46 kartus) su *ć(c)* rašomas prieveiksmis *dabařćiuo* (= žem. *dabãřć'ou*) „dabar“: *dabařćiu* IV,12 (41 ×), *dabarciu* IV,3 – 4 ir 229,4 (2 ×), *dabařćiuu* 206,17 (3 ×).

4. Taip pat visada (128 ×) su *ć(c)* rašomas tariamosios nuosakos vienaskaitos pirmasis asmuo, pvz.: *aducio* „atiduočiau“ 114,19, *aprawdoćio* 177,17, *atpyrkćio* 127,14 ir 255,3, *atrasćio* „atrasčiau“ 29,24, *atsydźiawkćio* 250,5, *atsyraśćio* 193,27 ir t. t. Vieną kartą ta forma parašyta su digrafu *cz*: *apſyjowiczio* „apsireikščiau“ 53,8.

Visais šiais atvejais afrikatos yra iš esmės nekaitmeninės, nes tų žodžių paradigmoje normalios kaitos *t*, *d* (+ priešakinis balsis) : *ć'*, *dź'* (+ užpakalinis balsis) nėra. Išimties čia nesudaro nė tariamoji nuosaka, nes jos vienaskaitos pirmasis asmuo yra beveik supletyvinis – skiriasi nuo kitų asmenų ne tik galūne, bet ir kaitybinės priesagos -*um*- neturėjimu. Reikšmės čia, be abejo, turi ir tai, kad kituose asmeny-

³⁶ Jų pasitaikė 35 × : vns. kilm. *buciawyma* 262,12 (14 ×), bendr. *bućiuoty* 30,5 ir 245,5 (bendr. 2 ×, kitos formos 21 ×); vns. kilm. *pabućiawyma* 36,10 ir 140,25 (2 ×), vns. gal. *pabućiawyma* 170,10 (1 ×), *pabućiuoty* 264,5 (bendr. – 1 ×, kitos formos – 7 ×). Į bendrąją formų su afrikatomis prieš priesagą skaičių jos neįtraukiamos todėl, kad vartojamos su *ć'* ir dabartinėje pajūrio žemaičių tarmėje.

³⁷ Ji nėra svetima nė dabartiniams rytiniams „dounininkams“: ne sykį Mažeikių, Tirkšlių ir net Vieksnių apylinkėse esu girdėjęs sakant *plat'ausis*, *pasibaid'usi* ir *pan*.

se *t* eina prieš užpakalinių balsių³⁸: paprastai alomorfoi su *t*, *d* vartojami prieš priešakinius balsius.

Tikrose kaitmeninėse morfemose prieš supriešakėjusius *e*, *e* < *(j)ǎ(n) aiškiai dominuoja *t*, *d*, prieš nesupriešakėjusius (*u*, *o*, *au* tipo) balsius – *ć(c)*, *dž(dz)* (žr. lentelę Nr. 2).

Lentelė Nr. 2³⁹

Eilės Nr.	Prieš supriešakėjusius balsius (<i>e</i> , <i>e</i>)				Prieš užpakalinius balsius					
	Pozicija	Absoliutūs duomenys		<i>p</i> ₁ (%)		Pozicija	Absoliutūs duomenys		<i>p</i> ₂ (%)	
		<i>t</i> , <i>d</i>	ć, dž	<i>t</i> , <i>d</i>	ć, dž		<i>t</i> , <i>d</i>	ć, dž	<i>t</i> , <i>d</i>	ć, dž
1	- <i>e</i> < -(j) ǎn ⁴⁰	152	0	100	0	- <i>uo</i> < *-ǎ	9	229	3,8	96,2
2	- <i>ē</i> (<i>i</i>) < -(j) <i>ai</i>	180	8	95,5	4,5	- <i>ou</i> < *-ō	2	46	4	96
3	- <i>e</i> < -(j) <i>ā</i>	297	18	94	6	- <i>o</i> < -ō (*- <i>un</i>)	10	95	9,5	90,5
4	- <i>e</i> (∅) < -(j) ǎ	56	17	75,5	24,5	- <i>ū</i> < *-ū, *- <i>un</i>	34	210	14	86
5						- <i>au</i> < *- <i>au</i>	4	11	26	73,3
	Iš viso	685	43	94,1 ⁴¹	5,9	Iš viso	59	591	9	91 ⁴²

Lentelė rodo, kad *t*, *d* ir *ć(c)*, *dž(dz)* dažnumas pirmosiose ir antrosiose pozicijose skiriasi iš esmės. Galima skirtumą ir statistiškai įvertinti. Tam reikalui geriausiai tinka vadinamasis *u* kriterijus⁴³, kurio formulė yra $u = (\varphi_1 - \varphi_2) \sqrt{\frac{n_1 \cdot n_2}{n_1 + n_2}}$.

³⁸ Aiškiausiai tą rodo paradigmos, pvz.:

Vns. 1 a. *bućio* 10,14 (19 ×) // *bucio* 10,6 ir 192,4 (2 ×)

2 a. *butumi* VII,4 (21 ×) // *butumey* 42,28 (1 ×)

dgs. 1 a. *butumem* 190,20 (9 ×)

2 a. *butumet* 147,7 (3 ×) // *butumete* 187,16 (1 ×)

3 a. *butum* 2,4 (84 ×) // *but* 68,2 (55 ×).

(Forma *but* vartojama beveik tik junginyje *kaypo but* „lyg būtų“.)

³⁹ Grafemos *ć*, *dž* lentelėje atstovauja ir tam pačiam reikalui neretai vartojamoms *c*, *dz*. Simboliu ∅ žymimas balsio nebuvimas (pavyzdžiui, *Trets* „trečias“ 287,16 ir 309,17 (2 ×), *kięnt* „kenčia“ VI,11 (11 ×) tipo formose. Raidė *p* reiškia santykinę *t*, *d* ir *c*, *dz* dažnumą atitinkamoje pozicijoje.

⁴⁰ Jotas prieš *a* tipo balsius rašomas todėl, kad nykdamas jis yra „suėjęs“ ne tiek į priebalsį, kiek į balsį.

⁴¹ Patikimumo intervalai (atitinkamai 95, 99 ir 99,9% tikimybės) lygūs 92,3% ÷ 95 %, 91,8% ÷ 96,4% ir 91,2% ÷ 97%. (Jie apskaičiuoti pagal formulę $p \pm U_p \sqrt{\frac{p \cdot (100-p)}{n_1 + n_2}}$, B. IO. Урбаха, min. veik., 127–130).

⁴² Patikimumo intervalai lygūs 89% ÷ 93%, 88% ÷ 94% ir 87% ÷ 95%.

⁴³ B. IO. Урбаха, min. veik., 166–168 ir VII lentelę, 380–392. Be to, plg. A. Pakerys, Psichoakustinis balsių panašumas, – *Kalbotyra* XXII(1) (1971) 21 t.

Turėdami dažnumus p_1 ir p_2 vienoje ir kitoje praboje, φ_1 ir φ_2 randame specialiose lentelėse. 90,8% dažnumui φ_1 lygus 2,525, o 6% dažnumui – 0,495⁴⁴. Simboliai n_1 ir n_2 čia reiškia vienos ir kitos prabos tūri, t. y. bendrąjį tiriamųjų grafemų (resp. garsų) skaičių pirmosiose ir antrosiose pozicijose. Čia jis atitinkamai lygus 728 (prieš e , e tipo balsius) ir 650 (prieš u tipo balsius). Dažnumų skirtumas laikomas reikšmingu, kai gaunama $u > u_p$, t. y. kai u yra didesnis už u_p kritinę reikšmę, kuri 95% tikimybei lygi 1,96, 99% tikimybei – 2,58 ir 99,9% tikimybei – 3,29 (t. y. $u_{05} = 1,96$, $u_{01} = 2,58$, $u_{001} = 3,29$). Įstatę į formulę duomenis ir atlikę reikiamus veiksmus, gauname $u = 37,6$, t. y. rezultata, daugiau kaip dešimt kartų viršijantį kritinę reikšmę $u_p = 3,29$, garantuojančią 99,9% patikimumą⁴⁵. Vadinas, negali būti nė menkiausios abejonės, kad t , d ir $ć(c)$ $dź(dz)$ dažnumas prieš supriešakėjusius ir nesupriešakėjusius užpakalinius balsius yra skirtingas ne dėl nenuoseklus aukštaitinimo ar kitų atsitiktinių faktorių, o todėl, kad pačioje „Žyvato“ tarmėje prieš e , $e < *-jān$ buvo vartojami tik t , d , o prieš u tipo balsius aiškiai dominavo afrikatos. Jokios kitos interpretacijos šiems faktams pasiūlyti negalima.

Nukrypimai nuo bendrojo dėsningo, kaip matėm, nėra gausūs, bet jų vis dėlto yra: prieš supriešakėjusius balsius retkarčiais pasitaiko $ć(c)$, $dź(dz)$, prieš užpakalinius – t , d .

Afrikatos prieš $-e < *(j)a$, be abejo, yra aukštaičių įtakos rezultatas. Tai matyti pirmiausia iš to, kad $ć$, $dź$ tipo parašymų visai nėra prieš $-e < *(j)ān$, rašomą grafema y , pvz.: $īā$ kam. vns. gal. *apaty* „apačią“ 224,11 (1 ×), *ateynanty* (*ateynanty*) 32,24 (4 ×), *dydy* „didžią“ VI,7 (41 ×), *karty* „karčią“ 111,21 (3 ×), *fwety* „svečią (šali)“ 42,2 ir 42,22 (2 ×), *trety* (*Trety*) „trečią“ 283,3 (3 ×)⁴⁶ ir t. t. (iš viso 72 atvejai), $īā$ kam. vns. in. *dydy* „didžia“ 5,4 (45 ×), *paty* „pačia“ 302,16 (1 ×), *fzyrdy* (*širdy*) „širdžia“ IV,34 (17 ×), *wyſagalinty* „visagalinčia“ 299,9 (1 ×) ir t. t. (iš viso 80 atvejų). Rašyti tose formose minkštųjų afrikatų raides buvo nepatogu, nes lenkų abėcėlėje, kurios gana nuosekliai „Žyvate“ laikomasi, y reiškia (ir XVIII a. reiškė) „kietą“

⁴⁴ Dažnumai (%) čia kiek skiriasi nuo lentelėje Nr. 2 pateiktųjų dėl pataisos (rus. *поправка на непрерывность*), В. Ю. Урбах., min. viet.

⁴⁵ Tas skirtumas būtų nereikšmingas (t. y. reikėtų priimti vad. nulinę hipotezę [Ho]), jeigu gautume $u \leq u_{05} = 1,96$. – Pažymėtina, kad $u_{001} = 3,29$ kritinę reikšmę viršija net „blogiausių“ pozicijų dažnumų skirtumas (supriešakėjusiems balsiams tokia yra 4 eilutės pozicija, nesupriešakėjusiems – 5 eilutės): gaunamas $u = 3,65 > u_{001} = 3,29$.

⁴⁶ $īo$ kamieno vardažodžiuose vietoj laukiamo $y(e)$ vienaskaitos galininke visur rašoma $-i$ pvz., *treti* „(vyr. gim.) trečią“ 160,21; 168,18; 237,20; 263,1 ir t. t., t. y. galūnė, kurią turi ir dabartiniai žemaičiai. Ji, be abejo, yra apibendrinta pagal tokias poras, kaip *medēni* „medinį“ : *medēne* „medinę“, *nāšli* „našlį“ : *našle* „našlę“. Būga manė, kad $-i < *-jān$, $-e < *-jān$ (žr. K. Būga, RR I 574), bet ta nuomonė neatrodo patikima, nes niekur kitur skirtumo tarp $-*jān$ ir $-*jān$ refleksų nėra. Jie turėjo sutapti ne tik prieš an virtimą į on , bet ir prieš $-jā > -je$ (plg. tokias visiškai sutampnčias formas, kaip *pāte* „pačią“ ir *kāte* „katę“).

balsį *bi* (su nežymiu *e* atspalviu)⁴⁷. Prieš *-ei* (tikriausiai tartą *-ē*) ir *-e < *-(j)ā* afrikatos rašomos iš esmės tik trimis atvejais: prieš tikrus ar reikšminius (dažniausiai sakralinio pobūdžio) skolinius, pvz.: dgs. vard. *Erfzkiećiey* 332,13 (2 ×), dgs. įn. *Erfzkiećieys* 206,27 (3 ×), prieveiksmiai *karćiey* „gailiai (apie verkumą)“ 180,7 (1 ×), *Pryderanćiey* 90,9 (1 ×), vns. naud. *wienaciam* „vienatiniui“ III, 4 (1 ×), *wyfagalyncćiem* 2,27 (4 ×)⁴⁸, prieš atstatytą tarmėje išnykusią (*i*)a tipo galūnę, pvz.: *gieydzie* „geidžia“ 65,15 (1 ×), bet *kięnt* VI,11 (11 ×), *parleyd* 67,8, *meldes* „meldžiasi“ 77,9 (3 ×) (iš viso 19 atvejų su *t, d*), *trećias* (*Trecias*) VI,12 (9 ×), bet *Trets* 287,16 ir 309,17 (2 ×). Su atstatyta galūne pasitaikė ir hiperizmas *gieydaćie* „geidžiate“ 241,4, rodąs, kad vertėjas prieš tokias galūnes afrikatas įrašinėdavo sąmoningai. Vienur kitur afrikata įrašyta ir be jokių aiškesnių motyvų, pvz.: dgs. vard. *medziey* „medžiai“ 334,16, vns. naud. *eytąćiem* „einančiam“ 141,3 (1 ×), *paćiem* „pačiam“ 11,2 (1 ×), *paćiey* „pačiai“ 17,14 (1 ×), bet tokių atvejų prieš *-e < *-(j)ā* yra visai nedaug⁴⁹. Dažneliau „nemotyvuotų“ afrikatų pasitaiko prieš *-e < *-(j)ā*, pvz.: 50 vns. kilm. *jaunykyćie* 14,10 – 11 (1 ×), *fmerćie* 131,19 (1 ×) (plg. *smerte* III,10 [147 ×]), *fwećia* 98,9 (1 ×), *medzie* VII, 26 (3 ×) (plg. *mede* 90,20 [5 ×]), *żodzie* 15,25 (1 ×) (plg. *żode* 16,8 [13 ×]), *wadynanćia* 305,2 (1 ×), *wyfagalyncćie* 7,17 (1 ×) (plg. *wyfagalynte* III, 23 [4 ×]), dgs. vard. *paćias* „pačios“ 310,23 (vienintelis pavyzdys su *ć*, plg.: *neturćntes* (!) „neturinčios“ VII, 32 [1 ×], *pates* 219,18 [1 ×], *stowyntes* 245,10 (1 ×), *turyntes* 324,14 – 15 [1 ×], *werkyntes* 221,7 [1 ×], *żidentes* 5,23 [1 ×]), vns. vard. *pieśćia* 18,20 (1 ×), *Trećia* 209,14 (3 ×), (plg. *trete* [*Trete*] 211,16 [6 ×], *tufzćie* 205,26 [1 ×]), dgs. gal. *fmyrdyncćies* 183,15 – 16 [1 ×], *tufzćies* 314,26 [1 ×]. Visais šiais atvejais afrikata veikiausiai yra aukštaitinimo rezultatas (plg. aiškią aukštaitybę *Afyłayćio* 112,20), nors vienur kitur (pvz., *tufzćie*, *tufzćies* tipo žodžiuose) jis galėtų būti ir tarmės faktas⁵¹.

⁴⁷ Plg. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, Grammatyka historyczna języka polskiego, Warszawa, 1964, 73 tt.

⁴⁸ Dabartiniai žemaičiai žodį *erškėćiai* žino tik iš literatūros (dažniausiai religinės). *Karćiai verk ti* – aiškus semantinis vertinys; *visagalinćiam*, *vienaćiam* yra specifiniai religiniai žodžiai, atsiradę ne žemaičių dirvoje, ir, be to, turi žemaičių tarmei nebūdingą galūnę (turėtų būti *vę sagàlin-ć'ôu*, *vęinać'ôu*). *Pryderanćiey* laikytinas aukštaitybė arba (tur būt, pagrįsčiau) knyginis žodžiu dėl savo neįprastos darybos ir, be to, dvigarsio *an*.

⁴⁹ Pažymėtina, kad retose ir specifinėse žemaitiškose formose afrikatų nepasitaiko, pvz. dgs. naud. *bądi stems* „galvijams“ 25,7 – 8 (1 ×), *fwetems* 61,8 (1 ×), vns. vt. *dydemy* 130,10 (6 ×), *kięntyn-temy* „kenčiamame“ 151,16 (1 ×), *Dydemyi* „didžijame“ 121,4 ir 138,1 (2 ×), dgs. 1 a. *gyrdema* „girdime“ 78,11 ir 186,26 (2 ×), *kięntema* „kenčiame“ 47,23 (3 ×), dgs. 2 a. *skundaties* 188,27 (1 ×), es. 1. 3 a. *kiętey* „kenčia“ 63,18 (6 ×), *wertey* „verčia“ 91,26 (1 ×).

⁵⁰ Pateikiami visi pavyzdžiai su afrikatomis. Kiek kartų šiose pozicijose pasitaikė *t, d*, matyti iš lentelės (žr. lentelę Nr. 2, p. 182).

⁵¹ Toks spėjimas, nors atrodo ir labai abejotinas, iš principo yra įmanomas (plg. Kalbotyra XXII (1) (1971) 84, 18 išn.). Vis dėlto „Žyvato“ tarmėje afrikatos tose formose sunkiai įsivaizduojamos.

Afrikatų prieš išlikusią ar išnykusią $-e < -(j)\check{a}$ „Žyvato“ ir apskritai žemaičių tarmėje nėra dėl ankstyvo $*ja$ virtimo į $*je$ (t. y. proceso $Cja > Cje > Ce$)⁵². Prieš tą virtimą ilgieji dvibalsiai, be abejo, jau buvo sutrumpėję, todėl $-(j)\check{a}n$ tipo junginys (per $-[j]an$ laipsnį) irgi virto $-(j)en$ ir vėliau elgėsi kaip priešakinis balsis. Dėl to nei „Žyvate“, nei daugelyje dabartinių žemaičių šnektų nėra jokio skirtumo tarp senovinių $*tjan$ ar $*tjen$ – visi jie yra sutapę į $*te$. Galimas daiktas, kad prieš j nykimą tarp priebalsio ir priešakinio balsio visiškai buvo supriešakėjęs ir galūninis $-(j)\check{a}$ (tokiose formose, kaip *žodžio*⁵³). Priėmus tokią prielaidą, galėtume lengvai paaiškinti, kodėl prieš $-e < -(j)\check{a}$ nėra afrikatos. Bet ta prielaida nėra nei būtina, nei vienintelė, nes afrikata prieš tą balsį gali būti po $-(j)\check{a}$ sutrumpėjimo ir supriešakėjimo apirusios morfonologinės kaitos t, d (+ priešakinis balsis) : \check{c}' , $d\check{z}'$ (+ užpakalinis balsis) išlyginimo rezultatas. Taip manyti skatina vad. vidurio žemaičių ribos plitimas į šiaurę bei rytus ir ypač gausios *žâlte* || *žâlče* „žalčio“ tipo paralelės, pastebimos beveik visame rytinių dounininkų plote⁵⁴. Jeigu būtume tikri, kad „Žyvato“ *tufzcie* 205,26 ir *tufzcies* 314,26 yra tikrai jo, o ne aukštaičių tarmės faktas, pirmąją prielaidą tektų atmesti. Deja, jokio tikrumo čia nėra. Bet, kaip ten bebūtų, galima tvirtai teigti, kad afrikatų rašybai aukštaičių įtaka yra minimali. O tas rodo, kad „Žyvate“ atsispindi iš esmės teisingas XVIII a. pajūrio žemaičių morfonologijos vaizdas.

Prieš užpakalinius nesupriešakėjusius balsius aiškinti tenka jau ne afrikatas, o t, d , nes afrikatos toje pozicijoje yra dėsningos, o t, d pasitaiko tik kaip išimtis.

Reguliariausiai ir dažniausiai t, d prieš nesupriešakėjusį užpakalinį balsį rašomi tada, kur afrikata turėtų pasitaikyti tiktai vienoje kaitomojo žodžio formoje. Tokios yra pirmiausia veiksmažodžių esamojo ir būtojo kartinio laiko pirmojo asmens formos, pvz.: *kiętiu* 160,2 (1 ×), *fiuntiu* 121,18 (1 ×), *atfiuntiauw* 242,5 (1 ×), *parodiaw* 103,13 (1 ×), *fiuntiauw* (*fiutiaw*) 78,3 ir 291,17 (2 ×) (bet plg. *apšwiećiauw* 289,28 (1 ×), *yfzgidźiauw* 105,13 (1 ×), *yfzwedźiauw* 210,22 (1 ×), ne *yfzpyldziauw* 307,4 (1 ×), *pagimdziauw* 128,20 ir 296,9 [2 ×], *prapułdziauw* 48,7 [1 ×], *prypyldziauw* 285,1 ir 292,17 [2 ×]), ir \bar{e} bei i (resp. priebalsinio kamieno) daugiskaitos kilmininkas: *bagotiftiu* 26,20 (1 ×), *defimtiu* 96,16 (1 ×), *giętiu* „genčių, giminaičių“ 47,16 ir 50,8 (2 ×), *naktiu* 55,1 (1 ×), *Poniftiu* 31,12 (1 ×) *prykłaftiu* 205,5 (1 ×), *fmyltiu* 70,3 ir 70,17 (2 ×), *wagifstu* (!) „vagyčių“ 121,12 (1 ×), *złaftiu* „piktumų“ 170,9 ir 183,10 (2 ×), *żwayzdiu* „žvaigždžių“ 4,26 (1 ×) (plg. *bagotiśćiu* 164,12 (1 ×), *gięćiu* 50,3 (3 ×), *fmyłćiu* 327,15 (1 ×), *żwayzdiu* 281,12 (5 ×) ir kt.).

⁵² K. Būga, RR III 89 tt.

⁵³ Tokią nuomonę dėl vidurio žemaičių $*tj\check{a}$, $*dj\check{a}$ raidos ne kartą yra kėlęs ir įrodinėjęs Grinaveckis (žr., pvz., Kalbotyra IX (1963) 74 tt. ir kitą šio straipsnio 2 išn. minėtą literatūrą).

⁵⁴ Išskyrus tas šnektas, kurių galūnėse yra išlikus $-e$ ir $-ę$ opozicija (pvz., Pailės, Tryškių), ir ypač tas, kur e/a opozicijos nebėra ir e funkcionuoja kaip fonemos a pozicinis variantas).

Čia atsargiai skirtini ir tokie žodžiai, kurie pagal tuos tipus galėjo būti kaitomi senovėje: veikiamųjų esamojo laiko dalyvių ir daiktavardžio *petys* dgs. kilm.: *ne mokątiu* 115,28 (1 ×), *negyrdyntiu* 72,9 (1 ×), *fergantium* 72,9 (1 ×) (plg.: *biegiojęnciu* 181,11 – 12 [1 ×], *desperawoįnciu* 322,19 – 20 [1 ×], *lojoįnciu* 175,3 [1 ×], *pardudančiu* 114,23 [1 ×] – iš viso 11 pavyzdžių su *ć*), *petiu* 95,11 ir 114,20 (2 ×) (plg. vns. kilm. *peties* ir kai kurių dūnininkų *petis* „petis“⁵⁵). Pakeitus kamieną, afrikatų galėjo nebeatsirasiti ir kitose formose, iš seno turėjusio *t*, *d*, pvz.: dgs. gal. *kałbačius* 97,28 [1 ×], *negyrdyntius* 72,13 (1 ×), *nefzantius* 248,1 – 2 (1 ×), *prywatziojętius* 98,28 [1 ×], *fergantius* 72,12 (1 ×) (plg. *kałbačėcius* 229,22 ir 277,5 [2 ×], *nefupratąncius* 159,3 – 4 (1 ×), *pardudančius* 89,24 [5 ×] ir t. t. – iš viso 41 pavyzdys su *ć*), *Petius* VIII, 37 (1 ×), vns. kilm. *apatios* 125,3 – 4 (1 ×) (plg. *apatīs*, fiksuojamą LKŽ, I, 185). Seniau *ē*-kamienis, matyt, bus buvęs ir moteriškosios giminės būdvardis *dyde* „didi“, ypač dažnai turįs *t*, *d* vietoj afrikatų, plg. vns. vard. *dyde* 16,22 (2 ×), vns. kilm. *dydzios* VI,23 (31 ×) // *dydios* 19,18 (5 ×), vns. naud. *dydey* 249,10 (1 ×), vns. gal. *dydy* VI,7 (42 ×), vns. įn. *dydy* 5,4 (45 ×), vns. vt. *dydzioy* (*dydziojy*) 162,5 (9 ×) // *dydioj* 43,14 (1 ×), dgs. vard. *dydes* 64,7 (1 ×), dgs. kilm. *dydziu* 90,11 (4 ×), dgs. gal. *dydes* 15,1 (7 ×), dgs. įn. *dydiomis* 10,11 (1 ×), dgs. vt. *dydziofy* 322,4 (1 ×), vns. kilm. įvardž. *dydiofes* 131,5 (1 ×). Viena kita tokia forma galėjo prarasti afrikatą dėl koreliatyvinių beafrikačių formų poveikio. Taip, tur būt, reikia aiškinti vns. įn. *dydiu* 4,2 (5 ×) šalia mot. g. *dydy* 5,4 (45 ×), dgs. gal. *dydius* 9,27 (1 ×) šalia mot. g. *dydes* 64,7 (1 ×), vns. naud. *neregyntiuju* 100,2 (1 ×), *wyinatijuju* 17,10 šalia neįvardžiuotinių **neregętem*, **vęinatem*⁵⁶.

Vis dėlto pasitaiko prieš nesupriešakėjusį balsį ir tokių *t*, *d*, kurių atsiradimo niekaip negalima paaiškinti, pvz.: dgs. kilm. *bañdiftiu* „galvijų“ 26,2 (4 ×), *truputiu* „trupučių“, 81,9 ir 81,11 (2 ×), dgs. *truputius* 85,12 (1 ×), *žodius* 5,12 (1 ×), vns. įn. *bañdiftiu* 34,14 (1 ×), *fmertiu* 102,13 ir 235,2 (2 ×) – iš viso 11 atvejų. Turint galvoje žymiai gausesnius tų pačių formų parašymus su afrikatomis (plg. vns. įn. *fmerčiu* 153,3 [7 ×], *žodzius* 21,26 [31 ×] ir kt.), reikia manyti, kad afrikatų „Žyvato“ tarmėje bus neturėję tik labai labai reti fakultatyviniai tų formų variantai.

Retai tiek dabartinėse tarmėse, tiek „Žyvate“ pasitaikančiose formose rašomos tik afrikatos, pvz.: dgs. įn. *karćiomis* 238,3 (1 ×), *tuśćioms* VIII, 1 (1 ×), *fmyrdynćiomis* 173,11 ir 206,19 (iš viso 13 atvejų, įskaitant prieveiksmį *tićiomis* 210,17 [1 ×]), dgs. vt. *dydziufy* 163,7 (4 ×), *žodziufy* 8,18 (3 ×), *dydziofy* (1 ×), *plaćiofy* 312,2 (1 ×) – iš viso 9 atvejai. Vienintelė išimtis – dgs. įn. *dydiomis* 10,11, kuris, kaip jau sakyta, turėtų būti perdirbtas iš **dędiemis*.

⁵⁵ A. Rosinas, Šaukėnų šnektos *ja*, *ē* ir *i* kamieno daiktavardžiai, – Kalbotyra XXIII (1) (1971) 53.

⁵⁶ Pastaroji forma abejotina, nes to žodžio tarmėje veikiausiai nebuvo. (Visą žodžio *didis* paradigmą žr. p. 175).

Visi šie faktai rodo, kad „Žyvato“ tarmėje morfonologinė *t*, *d* ir afrikatų kaita tebeegzistavo. Apnykusi ji buvo tik tose paradigmos, kur afrikata turėjo pasirodyti vienintelį kartą, ir, gal būt, ten, kur formos, dėsningai neturėjusios afrikatų, gavo afrikatų reikalaujančias galūnes. Tas nykimas, matyt, jau buvo pradėjęs plisti ir į kitus žodžius, bet vis dėlto tebebuvo maždaug toks pat sporadiškas bei nereguliarus, kaip ir dabartinėse vidurinių ir rytinių šiaurės žemaičių šnektose. Vadinasi, vakariniai pajūrio žemaičiai XVIII amžiuje yra turėję afrikatas, kurias vėliau prarado. To praradimo priežastys galėjo būti tik morfoliginės (resp. morfonologinės). Tad nelieka jokių abejonių, kad iš dviejų straipsnio pradžioje (p. 173) išdėstytų hipotezių dėl pajūrio žemaičių ypatybės kilmės, galima priimti tik pirmąją: antrąją hipotezę „Žyvato“ duomenys verčia besąlygiškai atmesti⁵⁷.

Ši išvada iš pirmo žvilgsnio stačiai piaute piaunasi su tuo faktu, kad vos šimtui metų praėjus – Daukanto, Valančiaus ir Pabrėžos raštuose – pajūrio žemaičių ypatybė (*-t'u*, *-d'u* vietoj *-č'u*, *-dž'u*) yra jau įsigalėjusi maždaug tiek pat, kiek ir dabartinėse pajūrio žemaičių šnektose. Šiek tiek vėliau (XIX a. gale) ją visiškai susiformavusią rado Darbėnuose (Kretingos tarmės plote) Jaunius⁵⁸. Labai jau nelengva patikėti, net turint visiškai objektyvius ir patikimus argumentus, kad grynai morfoliginis (resp. morfonologinis) apibendrinimas galėjo per tokį trumpą laiką aprėpti visą tą tarmės morfoliginę sistemą ir paplisti nemažoje teritorijoje. Abejones dar labiau didina tas, kad afrikatos, atrodo, tiesiog mūsų akyse nyksta. Juk Būga su afrikatomis dar girdėjo (bent apie Salantus)rieveiksnius *tī.č'uomis*, *pakār-t'ou*, kurie dabar jau skamba *tī.t'ūoms*, *pakārt'ou*⁵⁹. Nori nenori tenka pripažinti, kad afrikatų nykimą stimulavo kažkokie faktoriai, rimtesni, negu paprasta morfoliginė analogija.

Pirmiausia spartų afrikatų nykimą galėjo skatinti prieštaringa jų padėtis kalbos sistemoje. Kaip žinoma, afrikatos lietuvių kalboje (tiek bendrinėje, tiek tarminėje) fonologiškai gali būti interpretuojamos ir kaip savarankiškos fonemos, ir kaip

⁵⁷ Loginis to atmetimo pagrindas – transpozicijos, arba kontrapozicijos, tautologija (dėsnis) ($p \rightarrow q$) \rightarrow ($\bar{q} \rightarrow \bar{p}$) arba $CCpqCNqNp$. Pasinaudoję ta tautologija, iš 35 išn. pateiktos formulės išvedame: $[F(t') \rightarrow Z(t')] \rightarrow [\bar{Z}(t') \rightarrow \bar{F}(t')]$, t.y.: kadangi *t'* prieš užpakalinius balsius „Žyvate“ nėra labai dažnas, netiesa, kad jis fonetinės kilmės. (Apie transpoziciją žr. R. Plečkaitis, min. veik., 43; Г. Клаус, min. veik., 123 t.; K. Pasienkiewicz, min. veik., 86–87; T. Czeżowski, Logika, Warszawa, 1968, 39).

⁵⁸ К. Явнис, Диалектологические особенности литовского языка в Россиенском уезде, – Памятная книжка Ковенской губернии на 1893 г., Ковна, Отдел IV, 115 t.; K. Jaunius, Raseiniškių tarmė, kn.: V. Drotvinas, V. Grinaveckis, Kalbininkas Kazimieras Jaunius, Vilnius, 1970, 88 t.

⁵⁹ Žr. 5 išnašą (p. 174).

fonemų junginiai⁶⁰, o morfonologinėje sistemoje elgiasi kaip minkštieji fonemų *t*, *d* koreliatai (plg. *kalė* : *kaliū*, *svėrė* : *svėriū*, bet *katė* : *kačiū*, *kėdė* : *kėdžiū*). Afrikatų kaita su *t*, *d* yra tokia reguliari, kad, eliminavus periferinius elementus (skolinius ir garsažodžius), *č'*, *dž'* puikiausiai galima laikyti minkštaisiais /t'/, /d'/ . Senojoje sistemoje jos, be abejo, tik taip ir tegalėjo būti interpretuojamos, nes tarp jų ir atitinkamų sprogstamųjų priebalsių buvo papildomoji distribucija (žr. lentelę Nr. 3).

Lentelė Nr. 3⁶¹

Garsas	Pozicija				Interpretacija
	# -u	# -i	$\frac{C}{V}$ -i	$\frac{C}{V}$ -u	
[t]	+				[t]
[t']		+	+		[t/t'] ⁶²
[č']				+	[t']

Šiuo atveju *t* bei *č'* santykiavo kaip neabejotini minkštųjų ir kietųjų priebalsių koreliacijos nariai, t. y. fonemos /t/ ir /t'/⁶³.

Pirmąjį smūgį pajūrio žemaičių tarmėse ši sistema gavo tada, kai vietoj *gāidž'a* „gaidžio“, *žālč'a* „žalčio“ ir kitų panašių formų atsirado *gāidže*, *žālče*, t. y. kai afrikatų atsirado prieš priešakinį balsį⁶⁴, ir tuo būdu jos ėmė funkcionuoti jau ne tik kaip minkštieji /t/, /d'/, bet ir kaip jų oponentai. Tarmė tą prieštaravimą galėjo likviduoti, vietoj *č'*, *dž'* prieš naująjį -e įsivesdama *t'*, *d'* ir tuo būdu atstatydama ankstesnę padėtį. Tačiau tas procesas labai spartus, be abejo, nebuvo, nes iki šiol nemaža žemaičių tebevartoja minėtas gretimines *žālte*||*žālče* tipo formas, o pačioje rytinėje jų dalyje tesakoma tik *žālče*. Tai visai suprantama, nes, kaip žinoma, senesnės sistemos relikto likvidavimas gali užtrukti šimtmečius⁶⁵.

⁶⁰ V. Vaitkevičiūtė, Lietuvių literatūrinės kalbos priebalsinių fonemų sudėtis, – LKK I (1957) 10; t. p. aut., Fonetika, – Lietuvių kalbos gramatika, I, Vilnius, 1965, 65; A. Pupkis, Lietuvių literatūrinės kalbos afrikatų ir atitinkamų priebalsių junginių sudėties klausimu, – Kalbotyra XIV (1960) 116. Plg. dar str. „Mažeikių tarmės fonologinės sistemos apžvalga“ (Baltistica VII (1971) 28).

⁶¹ # -u čia reiškia „žodžio pradžioje prieš užpakalinį balsį“, # -i „žodžio pradžioje prieš priešakinį balsį“, $\frac{C}{V}$ - „ne žodžio pradžioje“. (Dėl simbolių plg. Z. S. Harris, Structural Linguistics, Chicago – London, 1963, 60 – 78.)

⁶² Šis parašymas reiškia /t/ ir /t'/ archifonemą.

⁶³ Tą /t'/ galima (kaip ir kitus minkštuosius priebalsius) įvairiai interpretuoti (žr. Spalio revoliucija ir visuomeniniai mokslai Lietuvoje, Vilnius, 1967, 613 – 615; W. Merlingen, Phonetik und Orthographie. Baltische Probleme, – Donum Balticum, Stockholm, 1970, 340 tt.; Baltistica VII (1971) 28), bet nagrinėjamam klausimui tas neturi reikšmės.

⁶⁴ Galimas daiktas, kad tokios situacijos nėra buvę (plg. 185).

⁶⁵ Plg. A. С. Либерман, Исландская просодика, Ленинград, 1971, 84.

Lemiamas faktorius, galutinai suardęs senąją sistemą, buvo grynai morfoliginis afrikatos pakeitimas minkštuoju t' , d' *gent'ũ(n)* „genčių“, *žvaizd'ũ(n)* „žvaigždžių“, *vėrt'ò* „verčiu“⁶⁶ tipo formose, turėjusiose tik vieną afrikatą. Po to pakeitimo t' , d' atsidūrė prieš užpakalinius balsius ir, suprantama, dėl savo didesnio akustinio panašumo tapo pagrindiniais minkštaisiais fonemų $|t|$, $|d|$ koreliatais, tuo pačiu paversdami $č'$, $dž'$ visai savarankiškoms fonemomis (žr. lentelę Nr. 4). Tačiau, nepai-

Lentelė Nr. 4

Garsas	Pozicija	Pozicija				Interpretacija
		# - u	# - i	$\frac{C}{V} - i$	$\frac{C}{V} - u$	
[t]		+			+	[t]
[t']			+	+	+	[t']
[č']		+			+	[č']

sant to, $č'$, $dž'$ daugelyje žodžių bei formų ir toliau funkcionavo kaip minkštieji $|t'|$, $|d'|$, nes tokios kaitos, kaip *gaidis: gaidž'ũ(n)*, *žaltis: žalč'ũ(n)* (plg. *piršlis: piršl'ũ(n)*, *brūolis: brūol'u*), tebeegzistavo. Taigi susidarė prieštaringa situacija: nors $č'$, $dž'$ elgėsi kaip $|t'|$, $|d'|$, fonologinėje sistemoje jos jau buvo nebe $|t'|$, $|d'|$, o visai kitos fonemos. Išėitys iš to prieštaravimo buvo dvi: arba atstatyti afrikatas *gent'ũ(n)*, *žvaizd'ũ(n)* tipo formose, arba ištiesai jas likviduoti bent žodžio gale ir viduje. Pajūrio žemaičiai nuėjo antruoju keliu⁶⁷, ir todėl sistemoje (eliminavus, žinoma, periferinius elementus, resp. senesnės sistemos liekanas) šiandien faktiškai yra tokia situacija (žr. lentelę Nr. 5).

Lentelė Nr. 5

Garsas	Pozicija	Pozicija			
		# - u	# - i	$\frac{C}{V} - i$	$\frac{C}{V} - u$
[t]		+			+
[t']			+	+	+
[č']		+			

⁶⁶ Rekonstrukcijos sąlyginės.

⁶⁷ Pirmuoju keliu, gal būt, yra ėję vidurio žemaičiai, bet įrodyti to negalima.

Čia *č'* ir *t* vėl santykiauja iš esmės kaip */t'/* ir */t/* ir nuo pradinės ši sistema skiriasi tik detalėmis: 1) */t'/* dabar turi du alofonus – *č'* ir *t'*; 2) tarmėje ankstesnieji raidos etapai yra palikę įvairių pėdsakų (pvz., tokių kaiprieveiksmis *dabařč'ôu* ir kt.). Be to, vaizdą dabar gerokai gadina skoliniai ir garsažodžiai, kurių, be abejo, pasitaikydavo jau ir „Žyvato“ laikais.

Antras faktorius, gal būt, stimulavęs ir nulėmęs afrikatų nykimą, galėjo būti jų fonetinė realizacija. „Žyvate“ jos beveik ištiesai rašomos tik grafemomis *ć*, *dź* arba *c*, *dz*, vartojamomis ir minkštiesiems [ć], [dz'] žymėti. Nukrypimų nuo tokios rašybos yra tiek maža, kad juos galima laikyti paprastais apsirikimais ar korektūros klaidomis⁶⁸. Tad ar nebus pajūrio žemaičiai (bent patys vakariniai) tas afrikatas tarę kaip minkštuosius (gal net labai minkštus) *ć*, *dź*, o ne kaip *č'*, *dž'*? Tą spėjimą daro labai tikėtina tokios paties „Žyvato“ formos, kaip būt. k. l. 3 a. *antzdieje* „uždėjo“ 205,14 (l ×) = š. ž. *ončdieje* ir tar. n. 3 a. *qntzdietum* „uždėtų“ 281,12 = š. ž. *ončdietôm* (ar *ončdietôm*), kurios, kadangi vargu ar du kartus galėjo pasikartoti ta pati korektūros klaida, greičiausiai interpretuotinos kaip *oncdieje*, *oncdietôm*. Remia ši spėjimą ir tai, kad, Jauniaus liudijimu, XIX a. gale *c'*, *dz'* = lk. *č'*, *dž'* žodžių pradžioje yra turėję ne tik vad. žemaičių „dzūkai“, esą į pietus nuo „Žyvato“ tarmės, bet ir darbėniškiai, priklausą Kretingos tarmei, pvz.: *c'áudietę*, *dz'áute* (Jauniaus transkripcija *ц'áудѣти*, *дз'áутѣ*)⁶⁹.

Priėmus šią prielaidą, afrikatų nykimas būtų visai suprantamas. Susidūrę su platesniu pasauliu, pajūriškiai anksčiau ar vėliau turėjo atsisakyti savo „švepliavimo“, be abejo, tapusio kitų šnektų žmonėms pajuokos objektu. Šaknyse, kurios visada greičiau pastebimos, imta vartoti iš kitų tarmių atėjusius *č'*, *dž'*, o kitose pozicijose tuo persilaužimu pasinaudota morfonologinei sistemai suprastinti – įsivesti *t'*, *d'*, jau vartoti prieš priešakinius balsius. Pirmosios to prastinimo užuomazgos (*c'*, *dz'* → *t'*, *d'* žodžiuose, turėjusiuose tik vieną afrikatinę formą) galėjo jau egzistuoti ir sistemoje, turėjusioje *ć-*, *dź-*, bet lemiamas kaitmeninių afrikatų išnykimas lengviausiai įsivaizduojamas kaip tik minėto persilaužimo momentu. Žodyje *čiaudėti*, kuris viešai ne taip dažnai vartojamas, galėjo išlikti ir *ć-*.

Antrasis afrikatų išstūmimo kaitmeniniuose skiemenyse aiškinimas pirmajam neprieštarauja, nes *ć*, *dź* fonologiniu požiūriu irgi turėjo funkcionuoti kaip */t'/*, */d'/*. Tas aiškinimas pirmąjį netgi paremia: aiškina, kodėl afrikatų nykimas buvo toks spartus, panašus į staigų šuolį. Ypatybės, menkinančios kalbančiųjų prestižą, gali labai greitai išnykti.

Kaip matom, nors pajūrio žemaičių ypatybė iš principo atsirado dėl morfologinių priežasčių, vis dėlto žymų vaidmenį jos raidoje bus suvaidinę ir fonologiniai bei fonetiniai faktoriai. Tad tie, kurie bandė ją aiškinti fonetiškai, yra buvę gana arti tiesos, tik mėgino prie jos eiti pernelyg tiesiai. Vienintelis ankstesniuose

⁶⁸ Kaip minėta, iš 128 tariamosios nuosakos vienaskaitos pirmojo asmens formų tik viena rašoma su *cz*, pvz.: *apfyjowiczio* 53,8.

⁶⁹ К. Явнис, min. veik., 116. (Lietuviškame vertime (žr. V. Drotvinas, V. Grinaveckis, Kalbininkas Kazimieras Jaunius, Vilnius, 1970, 89) tas teiginys iškraipytas: vietoj *c'áudietę*, *dz'áute* klaidingai rašoma *č'áudietę*, *dž'áute*.) Pažymėtina, kad *c'áudietę* (šalia *č'áudietę*) Kretingos tarmėje pasakoma ir dabar (žr. J. Aleksandravičius, min. disertacija, 38 ir 105).

aiškinimuose dalykas, kurio bent kol kas reikia atsisakyti, yra mėginimas sieti afrikatų nykimą su kuršiškuoju substratu. Afrikatos nyko taip vėlai, kad įsivaizduoti kokią kuršių įtaką jų raidai neįmanoma⁷⁰.

РЕФЛЕКСЫ БАЛТИЙСКИХ *tj, *dj в КНИГЕ „ZIWATAS“ 1759 ГОДА

Резюме

В статье на основании полного материала, собранного из книги „Ziwatas Pona yr Die-wa muſu Jezuſa Chriſtuſa („Житие господи и бога нашего Иисуса Христа“, 1759 г.), и статистической обработки его делается вывод, что морфонологическое чередование *t, d : č', dž'* (в формах типа *gāidīs* „петух“: *gāid'ū[n/m]* „петухов“) в диалекте так называемых „приморских“ (*pajūrio*) жемайтов исчезло в результате выравнивания парадигм. Обобщению *t', d'* содействовало противоречивое положение аффрикат в системе диалекта, а также, возможно, их фонетическая реализация как свистящих *č, dž*.

⁷⁰ Rašydamas šį straipsnį, gavau vertingų kritinių pastabų ir patarimų iš prof. dr. Zigmo Zinkevičiaus, dr. Vinco Urbučio, moksl. bendr. Vytauto Vitkausko. Tarmę lokalizuoti maloniai padėjo filol. m. kand. Kazys Morkūnas, leides ir pamokęs naudotis Lietuvių kalbos atlaso medžiaga. Ypač daug Kretingos tarmės detalių sužinojau iš filol. m. kand. Juozo Aleksandravičiaus ir Vilniaus universiteto studentės lituanistės Sofijos Vasilauskaitės. Visiems šiems asmenims širdingai dėkoju. Nuoširdus ačiū ir filol. m. kand. Alfonsui Tekoriui, padėjusiam perprasti lingvistinės statistikos pagrindus ir peržiūrėjusiam šio straipsnio statistinius skaičiavimus.